

Մարիամ Մարիքեկյան
ՀԱԻ/ՀՊԹ

ՀԱՌԻՃԻ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆԻ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հառիճի հնագիտական հուշարձանը բազմաշերտ է, այստեղ պեղվել են վաղբրոնզեդարյան բնակատեղի, միջին և ուշ բրոնզ-երկաթի դարերով թվագրվող 120 դամբարաններ, միջնադարյան բնակատեղի և եկեղեցի: Հուշարձանն ունի շուրջ 12 հա մակերես:

Հառիճը միշտ եղել է հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում և առանցքային նշանակություն է ունեցել տարածաշրջանի հնագիտության համար: Հուշարձանի բրոնզեդարյան մշակութային շերտերի ուսումնասիրության գործում մեծ ավանդ ունի հնագետ, պատմական գիտությունների դոկտոր Տեղեմակ Խաչատրյանը:

Սույն հաղորդմամբ Շիրակի բրոնզեդարյան մշակութային համատեքստում ներկայացվելու է Հառիճի հնագիտական հուշարձանի ուսումնասիրության պատմությունը, ինչպես նաև դրա տարածաշրջանային կարևորությունն ու հնագիտական նշանակությունը:

Հիմնաբաներ՝ Շիրակ, Հառիճ, բրոնզի դար, միջնադար, ուսումնասիրության պատմություն:

Ներածություն

Հառիճի հնագիտական հուշարձանը գտնվում է Շիրակի մարզում՝ Գյումրուց 22 կմ հվ-արլ.՝ Արագածի արևմտյան լանջերին: Այն ուսումնասիրվել է 20-րդ դ. սկզբից¹: Հնագետ Տ. Խաչատրյանի կողմից 1966–1972 թթ. բացվել են վաղբրոնզեդարյան բնակատեղին և բրոնզ-երկաթեդարյան դամբարանադաշտը, իսկ հետագայում՝ 1980–1990-ական թվականների ընթացքում, Ֆ. Բաբայանն իրականացրել է միջնադարյան բնակավայրի ուսումնասիրություն [սկ.1]: Շարունակելով վերոնշյալ հնագետների գործը, մի շարք մասնագետներ (Կ. Կուշնարյովա, Ս. Դևեջյան, Պ. Ավետիսյան և այլք), իրենց աշխատանքներում անդրադարձել են այս հուշարձանին առնչվող տարբեր խնդիրների:

Քանի որ հուշարձանը բազմաշերտ է, ուսումնասիրության պատմությունը ներկայացնում ենք ըստ ժամանակագրական հերթականության՝ վաղբրոնզեդարյան բնակատեղին, բրոնզ-երկաթեդարյան դամբարանադաշտը և միջնադարյան բնակատեղին ու եկեղեցին:

1 Շնորհակալություն ենք հայտնում պ.գ.թ. Ֆ. Բաբայանին՝ Հառիճի հետազոտության մեր նոր նախաձեռնությանը աջակցելու համար: Նմանապես շնորհակալ ենք Հայաստանի պատմության թանգարանի տնօրինությանն ու աշխատակիցներին՝ Հառիճին վերաբերող հնագիտական նյութեր և արխիվային տվյալներ տրամադրելու համար:

Վաղբրոնգեղարյան բնակատեղին

Տելեմակ Խաչատրյանն ավարտել է Մոսկվայի Լոմոնոսովի անվան պետական համալսարանը: 1956 թ. վերադառնալով Երևան՝ նա աշխատանքի է անցել Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում և Երևանի պետական համալսարանում: Նա մի շարք կարևոր աշխատությունների հեղինակ է, պեղումներ է կատարել այնպիսի հնագիտական հուշարձաններում, ինչպիսիք են Նոյեմբերյանի, Կիրովականի, Ալավերդու, Ապարանի, Արթիկի շրջանների հուշարձանները², 1960 թ. ի վեր ղեկավարել է Արթիկում բացված բրոնզեդարյան դամբարանադաշտի³, 1966 թ.՝ Հառիճի պեղումները⁴: Տելեմակ Խաչատրյանի անվան հետ է կապվում Հառիճի վաղբրոնգեղարյան բնակատեղիի պեղումների պատմությունը:

1975 թ. լույս է տեսել հնագետի «Շիրակի հնագույն մշակույթը»⁵ մենագրությունը, որը հայ հնագիտության ամենակարևոր՝ ընդհանրացնող բնույթի աշխատանքներից է: Այս աշխատանքի հիման վրա Տ. Խաչատրյանը նույն թվականին պաշտպանել է դոկտորական ատենախոսություն՝ ստանալով պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան:

Հառիճի վաղբրոնգեղարյան բնակատեղին և դամբարանադաշտը բացվել են Տելեմակ Խաչատրյանի իրականացրած պեղումների ընթացքում՝ 1966–1972 թթ.: Վաղբրոնգեղարյան բնակատեղին գտնվում է գյուղի հարավային սահմանին, բարձր հրվանդանի վրա, որը հյուսիսից, հարավից և արևմուտքից շրջապատված է կիրճերով: Հառիճի վերաբերյալ իր հիմնական աշխատանքում հնագետը նշում է, որ այս բրոնզեդարյան բնակատեղիի հատվածում պեղվել են երեք դարավանդներ (1, 2, 3): Դարավանդներից առաջինում բացվել է բնակատեղիի հիմնական հատվածը (մոտ 42մ² մակերեսով), իսկ երկրորդում և երրորդում ձգվում են պատերի շարվածքներ, ամրոցը և միջնաբերդը:

Տ. Խաչատրյանի արշավախմբի ջանքերով հուշարձանի տարածքում բացվել են բնակելի, տնտեսական-արտադրական սենյակներ, պաշտամունքային նշանակության շինություններ, հայտնաբերվել են քարե և կավե կրակարաններ, կավե արձանիկներ, քարե կոտքեր, աշխատանքային գործիքներ, ամրոցական և բեկորային կավանոթներ, մետաղյա առարկաներ և այլն⁶:

Խոսելով հուշարձանի թվագրման և ժամանակագրության խնդիրների շուրջ՝ հարկ է նշել, որ Ռ. Բադալյանն իր մի հոդվածում Հառիճի վաղբրոնգեղարյան բնակատեղին դասակարգում է որպես Կառնուտ-շենգավիթյան խմբին բնորոշ հուշարձան, որը վերաբերում է «Կուր-Արաքս 2» փուլին⁷:

2 Хачатрян 1974, 92–95.

3 Хачатрян 1979, 27.

4 Ավետիսյան և այլք 2018, 15:

5 Хачатрян 1975, 13–18.

6 Хачатрян 1975, 22–28.

7 Badalyan 2014, 82.

2003 թ. Երևանում լույս տեսած Տ.Խաչատրյանի 70-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութերի ժողովածուում, «Քարե կոթողներ Հառիճավանքից» հոդվածում, Նունե Խաչատրյանն անդրադարձել է Հառիճում հայտնաբերված նորահայտ կոթողների ուսումնասիրությանը: Հեղինակը նշում է, որ Հառիճի հնագիտական հուշարձանի տարածքում բացվել են շատ ինքնատիպ ուղղանկյուն, երկարաձիգ, ուղղահայաց դիրք ունեցող հրաբխային տուֆից խոշոր կոթողներ, վաղբրոնզեդարյան ամրոցի շինություններից մեկում՝ քարե կոտք և ֆալատիպ արձաններ [նկ. 2]: Հառիճի տարածքում գտնվել է նաև մարդակերպ կոթող, որը կիսանդրու տպավորություն է թողնում⁸:

Բրոնզ-երկաթեդարյան դամբարանադաշտը

Շատ ավելի մանրակրկիտ է ուսումնասիրվել հուշարձանի բրոնզ-երկաթեդարյան դամբարանադաշտը, որը զբաղեցնում է մոտ 3 հա մակերես և վաղբրոնզեդարյան բնակատեղիի շարունակությունն է դեպի արևելք: Դամբարանները մեծ մասամբ քարահողային լիցքով են, մեկ կամ երկու սալով ծածկված. դրանք ուղղանկյունաձև են, երբեմն՝ ձվաձև, անհարթ, շրջանաձև անկյուններով: Թաղումներն անհատական են: Պեղված գույքը հիմնականում բաղկացած է ամբողջական կավանոթներից, մետաղե գործիքներից, նետալարներից, կնիքներից:

Վերոնշյալ ժողովածուում Պ. Ավետիսյանը անդրադառնում է Հառիճի ուշ բրոնզեդարյան ժամանակագրությանը և թվագրության խնդիրներին⁹: Հառիճի խեցեղենի կարևորության մասին գրում է Կ. Կուշնարյովան¹⁰, որն, ի դեպ, Տ. Խաչատրյանի «Շիրակի հնագույն մշակույթը» մենագրության գրախոսն է¹¹:

Անդրադարձ է կատարվել նաև որոշ կարևոր գտածոների, մասնավորապես Հառիճից հայտնաբերված երկու չիրատարակված կնիքների մասին է Սեդա Դևեջյանի հոդվածը¹²:

Միջնադարյան բնակատեղին և եկեղեցին

Բրոնզեդարյան բնակատեղիից և դամբարանադաշտից բացի, Հառիճը հայտնի է նաև միջնադարյան բնակատեղիով, որի ուսումնասիրությունը 1980–1990 թթ. իրականացրել է Ֆ. Բաբայանը: Շատ կարևոր է նշել, որ մ.թ.ա. 3–1-ին հազ. թվագրվող բազմաշերտ ամրոցի և դամբարանադաշտի օրգանական շարունակությունն են կազմում նույն հրվանդանի տարածքում գտնվող վաղմիջնադարյան ամրոցը, լանջին բացված միջնադարյան շինությունները, գյուղի հարավային հատվածում վեր խոյացող Հառիճավանքը՝ 7–13-րդ դդ. կառույցներ:

8 Խաչատրյան 2003, 118–121:

9 Ավետիսյան 2003, 52:

10 Кушнарева 1993, 126.

11 Кушнарева 1976, 244.

12 Դևեջյան 2003, 68:

րով (կենտրոնագմբեթ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի, երկհարկ խորան-մատուռ, արևմտյան պատին կից՝ 19-րդ դ. երկհարկ սրահ-գանգակատուն, 13-րդ դ. Վահրամ իշխանի կառուցած գմբեթավոր դահլիճի ձև ունեցող գավիթ, մատուռ՝ վանքի հարավարևմտյան կողմում՝ ձորակի եզրին)¹³: Համալիրը զարդարում է Իվանե և Զաքարե իշխանների՝ 1201 թ. կառուցած Ս. Աստվածածին եկեղեցին, որի արևելյան ճակատին նրանց պատկերով բարձրաքանդակը պետք է համարել եղբայրների 25-ամյա ռազմական հաղթանակների խորհրդանիշը¹⁴:

Ըստ Ֆ. Բաբայանի՝ հուշարձանի միջնադարյան հատվածի պեղավայրում առանձնանում են ժամանակագրական հետևյալ փուլերը՝ 10–13 դդ., 16–18 դդ.¹⁵: Միջնադարյան երկու շերտերից հայտնաբերված խեցեղենի եզակի օրինակները լրացնում են Սպիտակի, Լոռի բերդի, Անիի¹⁶ նմանատիպ հավաքածուն և համադրվում են Վրաստանի, Գանձակի, Ղրիմի նյութերի հետ: Պեղումները ցույց են տալիս, որ հեթանոսական մշակույթի հենքի վրա ստեղծվել է նորը՝ քրիստոնեականը, որը չի ձուլվել նախնիներին, այլ վերջինիս շարունակությունն է¹⁷: Ֆ. Բաբայանը այս համատեքստում անդրադարձել է նաև Հառիճի որոշ գտածոներին¹⁸ և հուշարձանի պատմամշակութային ժառանգության պահպանման խնդիրներին¹⁹:

Եզրահանգումներ

Նախորդ հետազոտություններն աներկբայորեն ապացուցում են, որ Հառիճը Շիրակի մարզի կարևորագույն հուշարձաններից է, որն ունի միջտարածաշրջանային նշանակություն: Նրա հետագա ուսումնասիրությունը կարող է նոր լույս սփռել Հայաստանի և հարակից երկրների հնագույն մշակույթի պատմության տարբեր խնդիրների վրա: Հառիճի հնագիտական գտածոների զգալի մասը դեռևս հրատարակված չէ: Հավաքածուի մեծ մասը (մոտ 2500 առարկա) ներկայումս գտնվում է Հայաստանի պատմության թանգարանում, որոշ մասն էլ ՀՀ մշակույթի նախարարության «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ում: Հուշարձանի պեղումներից մոտ 50 տարի անց, ՀՊԹ աշխատակիցների և մեր կողմից ամբողջ հնագիտական նյութն սկսվել է ևս մեկ անգամ մանրագնին հետազոտվել: Շրջանառության մեջ կղրվեն չհրատարակված նյութեր, որոնք հատկապես վերաբերում են վաղ բրոնզի դարի Կուր-արաքսյան մշակույթին, և որոնք կլրացնեն հնագետների իրականացրած նախկին շտրիակալ գործը:

13 Բաբայան 2002, 3:

14 Բաբայան 2003, 135:

15 Բաբայան 1981, 40:

16 Բաբայան 1997, 92:

17 Բաբայան 1984, 93:

18 Բաբայան 1996, 32–33:

19 Բաբայան 2013, 7–8:

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

ՀՊԹ–Հայաստանի պատմության թանգարան

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ և այլք 2018

Ավետիսյան Հ., Ավետիսյան Պ., Բադալյան Ռ., Բաբայան Ֆ., Բորոխյան Ա., «Տեղեմակ Խաչատրյան. հայ հնագիտության երախտավորը» // Արագածի թիկունքում. Հնագիտական հետազոտություններ նվիրված Տեղեմակ Խաչատրյանի հիշատակին, Երևան, «Գիտություն», 2018:

ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ 2003

Ավետիսյան Պ., Ուշ բրոնզի առաջին փուլի հնագիտական համալիրների առանձնացման և ժամանակագրության հարցերի շուրջ // Հայաստանի հնագույն մշակույթը 3, Երևան, «Մոլոնի», 2003, 52–60:

ԲԱԲԱՅԱՆ 2013

Բաբայան Ֆ., Արթիկ–Հառիճ պատմահնագիտական համալիրը // Պատմամշակութային ժառանգության պահպանման խնդիրները, Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2013, 7–8:

ԲԱԲԱՅԱՆ 1992

Բաբայան Ֆ., Հառիճը Անիի մշակույթի ոլորտում // Անի. Գիտական-հասարակական եռամսյա հանդես, 1992, № 3–4, «Պարբերական», 97:

ԲԱԲԱՅԱՆ 2003

Բաբայան Ֆ., Հառիճի վանական համալիրը՝ իբրև պատմահնագիտական հուշարձան // Հայաստանի հնագույն մշակույթը 3, Երևան, «Մոլոնի», 2003, 135–144:

ԲԱԲԱՅԱՆ 1996

Բաբայան Ֆ., Հառիճի վանքահամալիրում հայտնաբերված ծխամորճի թվագրության հարցի շուրջ // Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը, Հանրապետական երկրորդ գիտաժողով, Գյումրի, «Գիտություն», 1996, 32–33:

ԲԱԲԱՅԱՆ 2002

Բաբայան Ֆ., Հառիճի վանքի տարածքում կատարված պեղումների արդյունքները (1989–1991 թթ.) // Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը, Հանրապետական հինգերորդ գիտաժողով, Գյումրի, «Գիտություն», 2002, 3–5:

ԲԱԲԱՅԱՆ 1981

Բաբայան Ֆ., Միջնադարյան հուշարձանների պեղումները Հառիճում // Հայկական ՍՍՀ-ում 1979–1980 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված զեկուցումների թեզիսներ, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1981, 39–40:

ԲԱԲԱՅԱՆ 1984

Բաբայան Ֆ., Միջնադարյան նորահայտ նյութեր Հառիճի պեղումներից // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1984, № 11, 90–98:

ԴԵԻԵՋՅԱՆ 2003

Դևեջյան Ս., Նորահայտ կնիքներ Հառիճից // Հայաստանի հնագույն մշակույթը 3, Երևան, «Մոլոնի», 2003, 67–71:

ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ 2003

Խաչատրյան Ն., Քարե կոթողներ Հառիճավանքից // Հայաստանի հնագույն մշակույթը 3, Երևան, «Մոլոնի», 2003, 118–121:

КУШНАРЕВА 1993

Кушнарева К. Х., Южный Кавказ в IX–II тыс. до н.э., Санкт Петербург, «Петербургское Востоковедение», 1993.

КУШНАРЕВА 1976

Кушнарева К. Х., Рецензия на кн.: Т. С. Хачатрян, Древняя культура Ширака, Изд-во Ереванского гос. университета, Ереван, 1975, 278 стр. // Պատմա-բանասիրական հանդես, 1976, № 2, 243–248.

ХАЧАТРЯН 1979

Хачатрян Т. С., Арктический некрополь. Каталог, Ереван, изд. ЕГУ, 1979.

ХАЧАТРЯН 1975

Хачатрян Т. С., Древняя культура Ширака, Ереван, изд. ЕГУ, 1975.

ХАЧАТРЯН 1974

Хачатрян Т., Из истории изучения древнейших памятников склонов горы Арагац, Арменоведческие исследования, вып. I, Ереван, изд. ЕГУ, 1974, 83–114.

BADALYAN 2014

Badalyan R., New data on the periodization and chronology of the Kura-Araxes culture in Armenia // Paléorient, Pluridisciplinary journal of prehistory and protohistory of South-western and Central Asia, vol. 40.2, Paris, CNRS ÉDITIONS, 2014, 71–92.